

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Розглядаються питання концептуалізації, концепту, концептуальних структур та когнітивних основ. Робляться висновки про побудову концептуальних комплексів у художньому тексті на основі матриці доменів профілювання концептів. Доведено, що матриця доменів доволі інформативна і дозволяє повністю декодувати інтенції письменника при актуалізації концепту.

Ключові слова: концептуалізація, концепт, концептуальна структура, домен, матриця доменів.

Рассматриваются вопросы концептуализации, концепта, концептуальных структур и когнитивных основ. Делаются выводы о построении концептуальных комплексов в художественном произведении на основании матрицы доменов профилирования концепта. Доведено, что матрица доменов вполне информативна и позволяет полностью декодировать интенции автора при актуализации концепта.

Ключевые слова: концептуализация, концепт, концептуальная структура, домен, матрица доменов.

The problem of conceptualization, concepts, conceptual structures and cognitive bases have been dwelled upon. The conclusions have been drawn of the possibility to make up conceptual structures on the grounds of domain matrix which profiles concepts in the text of fiction. It has been proved that the domain matrix is quite informative and allows a complete decoding of the author's intensions while expressing a concept in the text.

Key words: conceptualization, concept, conceptual structure, domain, domain matrix.

Незважаючи на доволі широке висвітлення в лінгвістичних дослідженнях останніх років, поняття концептуалізації досі залишається не до кінця вивченим та нечітким. Наявність розмаїття підходів та думок у сфері когнітивної лінгвістики віддаляє нас від одностайності тлумачення термінів „концепт” і „концептуалізація”. Тому розвідки проблеми концептуалізації вважаємо не лише актуальними, а виключно важливими для подальшого розвитку когнітивної лінгвістики.

Мета статті полягає у висвітленні питання концептуалізації, концепту, концептуальних структур. Особлива увага приділяється визначенню когнітивних основ актуалізації концепту в художньому тексті. Серед завдань дослідження зазначимо: проілюструвати сучасне розуміння „концептуалізації” у когнітивній науці; визначити підходи до виявлення концептуальних основ семантики слів; описати шлях визначення концептуальних комплексів у художньому тексті на прикладі актуалізації концепту НОМЕ в англійських творах.

Упродовж активного вивчення мовного матеріалу з позиції когнітивної лінгвістики на зламі століть уявлення про сутність концептуалізації зазнало суттєвих метаморфоз. У низці словників когнітивних термінів, де здійснюються спроби систематизувати термінологію когнітивної лінгвістики, засвідчено, що термін „концептуалізація” неоднозначно трактується в лінгвістичних працях. „Концептуалізацію” розглядають як „один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об’єкти, явища дійсності та їхні ознаки” [10, с. 403]. „Концептуалізація є когнітивно-семантичним процесом перетворення зовнішніх одиниць у внутрішні за допомогою правил ментальної трансформації” [9, с. 21], „концептуалізація світу полягає у своєрідній взаємодії кодів (енерго-інформаційних сигналів та системи мови як „артефакту третього світу”, котра, у свою чергу, зумовлює характер обробки вхідної інформації та модифікації попередніх варіантів елементів понятійної системи представників лінгвоспільнот” [4, с. 168], „концептуалізація – один з найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що ґрунтується на осмисленні інформації, що надходить до людини і веде до утворення концептів, концептуальних структур й усієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини” [5, с. 93]. Ці визначення наочно демонструють, наскільки різними може бути розуміння одного і того ж терміна, з одного боку, та розкривати нові перспективні горизонти дослідження мовного матеріалу, з іншого. Проте часте використання цього терміну в лінгвістичних працях поступово привело до суттєвого його уточнення й оперативного використання у вирішенні конкретних дослідницьких завдань.

У багатьох випадках поняття концептуалізації співвідноситься з концептуальним аналізом. Концептуалізацію при цьому розглядають як результат використання концептуального аналізу до мовного матеріалу [1, с. 64]. На думку О.С. Кубрякової, „якщо когнітивний аналіз спрямований, перш за все, на виокремлення тих конкретних структур знання, які стоять за тією чи іншою мовною формою, то концептуальний аналіз орієнтований на виявлення концептуальної структури, що стоїть за досліджуваною мовною формою” [6, с. 159]. Тому концептуалізацію можна трактувати як виявлення специфічних для кожної конкретної мови концептуальних основ, на яких базується семантичний зміст мовної форми.

Таке розуміння концептуалізації співвідноситься з визначенням концепту, що окреслюється в сучасній когнітивній лінгвістиці. Концепт – це певний узагальнений смисл, що існує в певній окремій культурі (культурах) і може мати різне мовне втілення. Спираючись саме на мовні втілення, науковці реконструюють концепти.

Розмежування понять концепту та концептуалізації ґрунтується на основному положенні когнітивної лінгвістики про те, що семантика мовних явищ має двоїтий характер. З одного боку, вона включає в себе смисловий зміст, а з іншого, долучає також концептуальний складник. Концептуальна основа мовної одиниці відображає когнітивну програму формування її смислового змісту й певною мірою структурує її смисловий зміст.

Когнітивна концепція, що постулює існування концептуальних структур, які стоять за семантикою мовних одиниць, уже підтвердила свою ефективність при аналізі семантики слів і словосполучень. Найпоширенішими підходами до виявлення концептуальних основ семантики слів є пропозиційний (Ю. Панкрац, Н. Арутюнова, Дж. Лакофф, А. Матринюк) і фреймовий (Ч. Філлмор, М. Мінський, Р. Шенк, С. Жаботинська) підходи. Такі структури репрезентації знань, як схеми (У. Найссер, О. Кубрякова, Р. Джекендофф), сценарії (Дж. Сова, В. Ленерт, М. Дайер), скрипти (Р. Шенк, Р. Абельсон), цепції (С. Палмер, Е. Рош), ментальні моделі (Ф. Джонсон-Лерд) теж знаходять своє широке використання.

Складність концептуальних структур збільшується з укрупненням мовних явищ. Іншими словами, концептуальні основи семантики окремого слова є простішими структурами, ніж концептуальні основи семантики словосполучень, фразеологізмів, лексико-семантичних груп слів і т.д. Часто концептуальні основи окремого слова можна звести до відносно простої образ-схеми, проте характер концептуальних структур, що лежать в основі лексико-семантичних груп слів, буде складнішим. Концептуальні основи семантичних угруповань слів – це складні концептуальні схеми, утворені не одним простим концептуальним уявленням, а кількома міні-концептами.

Якщо є підстави вести мову про концептуальні структури, які стоять за семантикою слів, словосполучень, фразеологізмів, а також про концептуальні основи, що забезпечують формування семантики угруповань слів, то в основі смислового змісту тексту теж мають бути певні концептуальні структури. Припускаємо, що за текстами і концептами, актуалізованими в текстах, постають концептуальні структури, що формуються на основі знань автора, його творчого задуму та основної ідеї тексту. Ці останні категорії важко формалізувати, адже вони належать радше до сфери психології, ніж лінгвістики. Вони пов'язані з такими явищами, як індивідуальний і колективний світогляд, система стереотипів, що існує в певному мовному соціумі, трансляція індивідуального досвіду, знань, переживань автора.

Таким чином існуючі в голові автора згорнуті ментальні уявлення про те, що він хоче розповісти своїм читачам, творячи текст, а також спосіб, в який він це робить, нагадує те, що в когнітивній лінгвістиці розуміється під концептуалізацією та концептами. Але, спираючись на гіпотезу про існування концептуальних основ смислового змісту тексту, слід визначити форму цих концептуальних структур й методику їх виявлення.

Перший шлях до вирішення цієї проблеми вже накреслений і включає достатньо добре випрацювану в когнітивній лінгвістиці сферу метафоричної концептуалізації. Вперше ідея концептуальної метафори була висунута М. Тернером та Дж. Лакоффом стосовно віршованих текстів і текстів художньої літератури. У когнітивній лінгвістиці метафора трактується як перенесення когнітивної структури, прототипно пов'язаної з певним мовним утіленням, з однієї ділянки, до якої вона належить, на іншу. При цьому одна концептуальна сфера проектується на іншу, відбувається певна експансія концептів ділянки-джерела і, як наслідок, захоплення й освоєння ними ділянки-мети [7, с. 159]. Структурування одного концепту в термінах іншого в межах когнітивної лінгвістики розглядається як процес метафоризації.

Якщо брати до розгляду великий художній твір, то він базуватиметься не на одному метафоричному концепті, а на зв'язці з кількох концептів. Таким чином, як і у випадку семантичного групування слів, у тексті спостерігатиметься цілий концептуальний комплекс як концептуальна основа текстотворення.

Проведені нами раніше дослідження актуалізації концептів у художніх текстах [2, 3] дають всі підстави твердити, що концептуальний комплекс репрезентується доменами, а точніше, матрицею доменів конкретного художнього твору. Домен – „концептуальна структура, що слугує контекстом (фоном) для виділення (профільювання) концепту” [8, с. 21]. Поняття „домен” впливає із центрального принципу когнітивної семантики, відповідно до якого концепт не слід розглядати як ізольовану, атомарну одиницю людського досвіду. Концепт можна адекватно осмислити лише в контексті структур фонових знань, частиною яких він є.

Р. Ленекер співвідношення „концепт – домен” описує як „профіль – база” (profile and base) у межах своєї теорії когнітивної граматики. Згідно з профілюванням будь-яка мовна одиниця викликає у свідомості певну базу (фонові знання / домен) й виокремлює в ній відповідні підпорядковані когнітивні структури (концепти) – профілює їх відносно бази. Наприклад, слово „берег” викликає у свідомості базу суміжності „води і суші”. А концепт „гіпотенуза” профілюється на фоні бази „трикутник” [13, с. 59]. Аналогічно концепт „кінь” профілюється стосовно бази „біологічні види”, а „молоток” – щодо бази „види артефактів” [11, с. 54].

Отже, домен (база) – це концептуальна сфера, в якій отримує значення концепт (профіль) як складова бази або те, чого не можна уявити без бази. Для інтерпретації значення одиниці мови, що репрезентує концепт, як правило, необхідні знання, що стосуються не одного домену, а певної їх сукупності – матриці доменів (концептуальний комплекс) [12, с. 63]. Наприклад, лексема „uncle” забезпечує доступ до матриці доменів „genealogy”, „person”, „gender”, „birth”, „life cycle”, „parent / child relationship”, „sibling relationship” [12, с. 64].

Механізм профілювання концепту в певному домені, актуалізованому в художньому тексті, вимагає звернення до теоретичних розвідок американського психолінгвіста Р. Стернберга, присвячених інтелекту індивіда та способам переробки інформації [14]. На думку вченого, ментальні репрезентації (концептуальні структури), вибудовуються за допомогою виконавчих компонентів, якими виступають семантичні ознаки. Набуття й вираження певної інформації відбувається завдяки селективному кодуванню, при якому виокремлюється найважливіша для певної мети інформація, і селективному комбінуванню, завдяки чому фрагменти інформації можуть поєднуватися у внутрішньо зв'язане ціле. У сприйнятті й передачі інформації, у сполученні її в єдине ціле, у співвіднесенні її з раніше відомим людина опирається на свій попередній досвід, який підводиться під певні сценарії, фрейми, домени, схеми. Науковець уточнює, що попри універсальність здібностей справлятися з новизною і автоматизацією опрацювання інформації, прояви компонентів інтелекту в емпіричному досвіді залежать від культурного контексту, когнітивних здібностей індивіда, мотивації, цінностей, емоцій [14]. Ми можемо доповнити цей ряд авторським задумом та основною ідеєю твору, коли апелюємо до концепції Р. Стернберга в нашому дослідженні.

Наприклад, реалізуючи концепт HOME у своєму творі, письменник, по-перше, передає відому йому інформацію про цей культурний феномен, опираючись на свої енциклопедичні знання та знання, набуті власним досвідом, переживаннями; по-друге, в кожному конкретному контексті вираження концепту акцентує увагу тільки на певних важливих для цього контексту ознаках домівки і робить це за допомогою селективного знакового кодування; по-третє, за допомогою селективного комбінування використовує ті лексичні одиниці, значення яких співвідносяться (семантично, асоціативно, ситуаційно) зі значенням лексеми-імені концепту в межах певної сфери профілювання концепту. Розглянемо низку прикладів реалізації номінативної лексеми концепту HOME іменника „home” та проаналізуємо домени, використані авторами для профілювання концепту.

"In this situation Black George found his *family*, when he came **home** for the purpose before mentioned. As his *wife* and three *daughters* were all of them talking together, and most of them crying, it was some time before he could get an opportunity of being heard..." (H. Fielding "The History of Tom Jones, a Foundling").

Профілювання домівки у цьому фрагменті здійснюється у домені „сім'я”, про що свідчать іменники *family*, *wife*, *daughter*.

"Instances of this temporary failure of mind had more than once occurred since her return **home**; particularly when, wandering through this lonely *mansion* in the evening twilight, she had been alarmed by appearances, which would have been unseen in her more cheerful days" (A. Radcliffe "The Mysteries of Udolpho").

Наступний автор, актуалізуючи концепт HOME, спирається на домен „будинок” (*mansion*).

Окрім передбачуваних доменів вираження концепту HOME (сім'я, будинок), що ґрунтуються на фонових знаннях авторів про домівку, у художніх творах спостерігаємо нові сфери профілювання концепту, на кшталт домену „емоційних переживань: самотності”, що проілюстровано у такому прикладі:

"Left by myself, my mind reverted, with a *sense of forlorn wretchedness* which it is not in any words that I can find to describe, to my approaching return to the *solitude* and the *despair* of my *lonely* London **home**" (W. Collins "The Woman in White").

Як правило, нові домени профілювання концепту з'являються в тих текстах, де виникає необхідність познайомити читача з новим баченням концепту чи з новим явищем із ним пов'язаним. Основним завданням автора є створення широкої образної картини, яка дасть змогу досягнути актуалізованого концепту. Усі лексеми, використані автором для відтворення цілісного домену

профілювання НОМЕ, єдиноспрямовані, тобто, породжують одну і ту ж сферу висвітлення концепту (сім'я, будинок, самотність). Наявність декількох доменів профілювання домівки у художньому творі створює голографічний ефект, що робить сприйняття концепту об'ємним і реально відчутним. Матриця доменів доволі інформативна і дозволяє повністю декодувати інтенції письменника при актуалізації концепту.

Таким чином робимо висновок, що лексема-ім'я концепту, як будь-яка мовна одиниця, викликає у свідомості автора певну базу й вирізняє в ній релевантні підпорядковані когнітивні структури, а отже, профілює їх відносно бази. База у свідомості письменника формується на основі національної культури, особистих енциклопедичних знань автора про предмет концептуалізації, його попереднього досвіду, переживань, уявлень, а також його лінгвістичної компетенції, що виражається в підборі лексичних засобів для інтеріоризації концептуальних структур. В актуалізованого в художньому творі концепту може бути кілька доменів вираження, адже концептам, що формувалися впродовж тривалого відрізка розвитку культури, притаманний широкий спектр ознак, якостей, властивостей і функцій, зафіксованих доменами. Всі домени складаються в цілісну матрицю, що максимально повно профілює концепти і творить концептуальну основу художнього тексту.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в порівняльному аналізі доменів вираження культурних концептів, що репрезентовані в різних етнокультурних спільнотах.

Список літератури

1. Беляевская Е. Г. Концептуальный анализ : модифицированная версия методов структурной лингвистики? / Е. Г. Беляевская // Концептуальный анализ языка : современные направления исследований. – М. : Эйдос, 2007. – С. 60–69.
2. Єсипенко Н. Г. Вербальний профіль і концептуальна структура англосаксонських культурних концептів: когнітивно-квантитативний підхід: монографія // Н. Г. Єсипенко . – Чернівці : Золоті литаври, 2012. – 320 с.
3. Єсипенко Н. Г. Принципи структурування культурного концепту і текстова реалізація його компонентів / Н. Г. Єсипенко // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць / відп. ред. В. В. Левицький. – Чернівці, 2012. – Вип.630 – 631 : Германська філ.-я. – С.203–213.
4. Колесник О.С. Міфологічний простір крізь призму мови та культури: Монографія / О.С. Колесник. – Чернівці : РВВ ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2011. – 312 с.
5. Краткий словарь когнитивных терминов / [Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 244 с.
6. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
7. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование / Дж. Лакофф // Язык и интеллект [под ред. В. В. Петрова; пер. с англ. В. И. Герасимова и В. П. Нерознака]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – С.143–184.
8. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А. П. Мартинюк. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 196 с.
9. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
11. Fillmore Ch. "U" semantics second round / Ch. Fillmore // Quaderni di semantica. – 1986. – Vol. 7, № 1. – P. 49–58.
12. Glossary of Cognitive Linguistics / Vyvyan Evans. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. – 239 p.
13. Langacker R. W. Grammar and Conceptualization / R. W. Langacker. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 1999. – 236 p.
14. Sternberg R. Cognitive psychology / R. Sternberg. – Fort Worth : Wadsworth Publishing, 2005. – 624 p.